

БОРОТЬБА МИКОЛИ КОСТОМАРОВА З ІМПЕРСЬКОЮ КОНЦЕПЦІЄЮ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ІСТОРІЇ МОСКОВІЇ

Лагута Дмитро Сергійович

аспірант кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: d.s.lahuta@npu.edu.ua
<https://orcid.org/0009-0006-8694-2542>

Анотація. Дана стаття присвячена боротьбі видатного українського історика та етнографа Миколи Івановича Костомарова (1817 – 1885 рр.), який у другій половині XIX ст. стояв у витоків української історіографічної науки та української етнології та етнографії, з традиційною імперською концепцією слов'янської історії Московії, засновником якої був придворний історіограф російського імператора Олександра I Микола Михайлович Карамзін (1766 – 1826 рр.). В період життя М. Костомарова у другій половині XIX ст. основними істориками Російської імперії, які активно просували постулати імперської концепції слов'янської історії Московії, стали Сергій Михайлович Соловйов (1820 – 1879 рр.) та Михайло Петрович Погодін (1800 – 1875 рр.). Останній з них став головним опонентом Костомарова серед науковців: саме з ним той мав найбільш гострі наукові суперечки. Однією з основних причин боротьби Миколи Костомарова з постулатами офіційної імперської концепції історії Московії та історії України став його характер: дослідник від природи був схильний до ідеалізму та романтизму як в особистому житті, так і в науковій та політичній діяльності. Основним твором, який Микола Іванович створив задля боротьби з постулатами імперської концепції, стала його стаття «Дві руські народності», яку було написано в 1861 р. В ній український дослідник виклав свій погляд на історичні процеси, які проходили як у так званій «великоросійській державі», так і на теренах сучасної України. Погляди Миколи Івановича Костомарова на хід «великоросійської» історії викликали неабиякий інтерес та гострі суперечки серед дослідників наступних поколінь. Також дана стаття містить невеликий екскурс до біографії видатного історика.

Ключові слова: М. Костомаров, М. Погодін, романтизм, Московія, Русь, Україна, історія.

Постановка проблеми. Микола Іванович Костомаров – один з найбільш талановитих діячів українського національного відродження середини XIX ст. Його життя було не менш дивовижним та багатим на повороти долі, ніж у самого Кобзаря – Тараса Григоровича Шевченка (1814 – 1861 рр.). Позашлюбний син поміщика та кріпачки, в молодості М. Костомаров активно займався політичною та літературною діяльністю – навіть був поетом-початківцем. Арешт за участь у Кирило-Мефодіївському братстві та наступні покарання з боку царизму, з одного боку, зруйнували його особисте життя та серйозно підірвали здоров'я до кінця життя, але з іншого боку стимулювали М. Костомарова більш детально зайнятися науковою діяльністю.

Романтизм та ідеалізм, притаманний М. Костомарову, спонукали науковця до рішучої боротьби з імперською концепцією слов'янської історії Московії, згідно якої

українці та росіяни (разом з білорусами) нібито були частиною триєдиного руського народу. Хоча М. Костомаров і не заперечував належність росіян до слов'янської спільноти, але в той же час він намагався довести, на відміну від Михайла Петровича Погодіна, що український та російський етнос є двома різними народами, а теорія російського історика про те, що «великороси» – прямі нащадки корінного населення Київщини, що переселилося до Московії після монгольської навали, тоді як українці нібито є нащадками переселенців з Галичини та Закарпаття, є повною антинауковою нісенітницею.

Актуальність досліджуваної нами теми полягає в тому, що в добу російської повномасштабної агресії проти України (як у військовому, так і у інформаційному вимірі) слід не забувати, що протистояння між українською демократичною та російською імперською концепціями протягом останніх століть йшло не тільки у воєнному або політичному, а й також у культурному, науковому та публіцистичному вимірах. Це добре розумів М. Костомаров, який дотримувався думки, що пером можна було досягти куди більш позитивних результатів, ніж мечем.

Мета – показати основні постулати концепції М. Костомарова, які той продемонстрував у боротьбі з імперською концепцією «триєдиного народу».

Історіографічний огляд. Біографію та спадщину М. Костомарова досліджували багато талановитих дослідників, зокрема Михайло Трохимович Яценко [Яценко, 1994] та Ольга Трохимівна Гончар [Гончар, 2007; 2017].

Виклад основного матеріалу. Видатний український історик та політичний і громадський діяч доби українського національного відродження Микола Іванович Костомаров з'явився на світ, як традиційно вважалось, 4 (16) травня 1817 р. в селі Юрасівка, яке розташовувалося в Острогозькому повіті, що входив до складу Воронезької губернії. Втім, у 2017 р. О. Гончар у своїй монографії «Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи» вказує на той факт, що було знайдено свідоцтво про народження М. Костомарова, де датою народження вказано 5 (17) травня 1817 р.: «в автобіографії вчений вказує дату 4(16) травня, а за нещодавно оприлюдненим свідоцтвом про народження 5(17) травня» [Гончар, 2017, с. 7]. Батьком історика був поміщик Іван Петрович Костомаров, який походив з роду острогозьких козаків, тоді як його матір'ю була Тетяна Петрівна Мильникова, яка була кріпачкою свого ж закоханого. Через те, що закохані – поміщик та його кріпачка – належали до зовсім різних соціальних станів, вони не могли оформити свої стосунки, тому майбутній історик та етнограф був незаконнонародженою дитиною. Перші одинадцять років свого життя малий Миколка формально був кріпаком власного батька.

І. Костомаров був досить ексцентричною людиною, яка захоплювалася ідеями французьких просвітників – Вольтера, Жана-Жака Руссо та Дені Дідро. Батько історика володів багатою бібліотекою, яка допомогла суттєво розширити ерудицію та інтелектуальний рівень малого Миколки. Та й сам Іван Петрович хотів, щоб його син став освіченою людиною, тому коли Миколці виповнилося десять років, його влаштували до московського пансіону. І. Костомаров проповідував серед своїх кріпаків різноманітні революційні ідеї, які перейняв у французьких просвітників, у тому числі й атеїстичну ідею про відсутність Бога та потойбічного світу. Відвертий атеїзм для поміщика завершився для нього самого досить трагічно: І. Костомаров був вбитий своїми кріпаками у 1828 р., коли Миколі виповнилося лише одинадцять

років. Уся справа була в тому, що селяни не скоювали поганих вчинків лише тому, що їх стримував страх отримати за це боже покарання після власної смерті, тоді як Іван Петрович впевнено переконував їх у тому, що Бога не існує, а після смерті душа людини уходить в небуття. Кріпаки тоді вирішили, що можна робити все, що завгодно, раз Бога та божого суду після смерті не існує. Ось вони і вирішили пограбувати та вбити свого власного хазяїна.

Після трагічної смерті батька головну роль в житті юного Микола стала відігравати його матір, Тетяна Петрівна. Вона звільнила власного сина з кріпацтва, натомість відступила родичам свого покійного коханця частину його спадщини. Мати, як і покійний батько, була зацікавлена в тому, щоб її син отримав гідну освіту, тому незважаючи на значні матеріальні труднощі М. Костомаров спочатку здобув освіту у воронезькому пансіоні (Тетяна Петрівна перевела свого сина з московського пансіону, щоб він був ближче до рідної домівки), а потім – у воронезькій гімназії. Після цього він у 1833 р. поступив до історико-філологічного факультету Харківського університету, який закінчив за чотири роки.

Саме навчання у Харківському університеті спонукали Миколу Івановича зайнятися не тільки письменницькою та поетичною, а й науковою діяльністю. Одним з факторів, що стимулювали М. Костомарова звернутися до науки – як історії, так і до етнографії – стали лекції професора з історії Михайла Михайловича Луніна, який працював в університеті з 1835 р. Ще одним фактором, який спонукав юного історика та поета зосередити свою увагу саме на дослідженні історії українського народу, стало його знайомство з молодим філологом, романтиком та етнографом Ізмаїлом Івановичем Срезневським (1812 – 1880 рр.), який став його наставником з лінгвістики.

Після закінчення Харківського університету М. Костомаров почав публікувати свої вірші та прозові твори, а також активно займався науковою діяльністю. Довелося йому нетривалий час зайнятися і військовою службою: майбутній науковець служив юнкером у драгунському полку в Острогозьку. Наприкінці 1840 р. М. Костомаров успішно склав магістерський іспит, а в 1841 р. написав свою першу магістерську дисертацію «О причинах и характере унии в Западной России». Першу за рахунком, бо цензори Російської імперії не тільки визнали її небезпечною для самодержавства та православної церкви, а й заборонили, і навіть знищили усі видані екземпляри. Другою кваліфікаційною роботою, яку М. Костомаров усе ж таки блискуче захистив на початку 1844 р., стала монографія «Об историческом значении русской народной поэзии».

У 1840-х рр. кар'єра М. Костомарова поступово пішла вгору: на початку десятиліття він обіймав посаду помічника інспектора у Харківському університеті, а у вересні 1844 р. молодий науковець обійняв посаду викладача історії у Рівненській гімназії. Наступного року М. Костомаров переїхав до Києва, де обійняв посаду вчителя історії у Першій київській гімназії. В 1846 р. він став ад'юнкт-професором кафедри історії Київського університету Святого Володимира. Наприкінці того ж самого року М. Костомаров став викладачем історії у Київському інституті шляхетних дівчат.

Всередині 1840-х рр. М. Костомаров палко закохався у свою ученицю, Аліну Леонтіївну Крагельську. Він запропонував їй вийти заміж за нього. 1847 р. вже було призначене весілля. Але доля була інакшою...

М. Костомаров в роки своєї романтичної молодості був не тільки науковцем, поетом та етнографом, а й активним політичним та громадським діячем. Він вважав самодержавство перешкодою до розвитку слов'янських народів. Державницький ідеал молодий М. Костомаров вбачав у політичному ладі Сполучених Штатів Америки, а тому вважав, що саме республіканська федерація вільних народів стане запорукою свободи та розвитку слов'янських народів. Ще в 1843 – 1844 рр. молодий вчений познайомився з такими талановитими і найкращими людьми свого часу, як Пантелеймон Олександрович Куліш (1819 – 1897 рр.), Микола Іванович Гулак (1821 – 1899 рр.) та Василь Михайлович Білозерський (1825 – 1899 рр.). Разом з ними він наприкінці 1846 р. створив таємне Кирило-Мефодіївське братство, діяльність якого була спрямована на знищення самодержавства та кріпосного права та подальше встановлення демократичного ладу, причому сам М. Костомаров виступав за мирні реформи.

Через зраду одного з членів, який виказав своїх товаришів, Кирило-Мефодіївське братство у березні 1847 р. було викрито – за кілька днів до наміченого весілля М. Костомарова з А. Крагельською. Його самого було ув'язнено в Петропавлівській фортеці, де він провів рік. Після цього М. Костомарову заборонили займати посади, пов'язані з його науковою діяльністю, та відправили до Саратова, де він знаходився з 1849 р. до 1858 р. М. Костомаров на засланні працював і секретарем статистичного комітету, і перекладачем при губернському управлінні, і одним з редакторів «Саратовских губернских ведомостей», а також був членом губернського комітету з селянських питань. Навіть у засланні продовжував працювати з проблемними питаннями історії України та Московії у XVII ст., зокрема зосередився на дослідженнях постаті Богдана Хмельницького.

Саме під час заслання М. Костомаров вирішив зосередитися на науковій діяльності. Після завершення заслання та зняття заборони працювати «по ученой части» дослідник переїхав до Санкт-Петербурга, де у 1859 р. став екстраординарним професором кафедри російської історії в Петербурзькому університеті. Він почав вести лекції, що користувалися неймовірною популярністю серед студентства. Втім, у 1862 р. через конфлікт з керівництвом М. Костомаров покинув університет і з того часу став виключно кабінетним вченим. Протягом 1860 – 1870-х рр. М. Костомаров плідно працював у науковій сфері, що призвело до появи цілої низки наукових праць, таких як «Вече и вечевое устройство в древней Руси», «Две русские народности», «Мысли о федеративном начале в древней Руси», «Начало Руси», «Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада (история Новгорода, Пскова и Вятки)», «Черты народной южнорусской истории» та багато інших.

У 1875 р. М. Костомаров нарешті одружився на А. Крагельській, яка на той момент була удовою з кільком дітьми. Тоді ж Микола Іванович практично осліп через напружену наукову роботу, а здоров'я почало стрімко погіршуватися. Помер М. Костомаров у віці шістдесяти семи років в Санкт-Петербурзі 7 (19) квітня 1885 р. Був похований там же, на Волковому кладовищі.

Доволі актуальним є питання історіографічної концепції, якої протягом свого життя неухильно дотримувався М. Костомаров. Адже не слід забувати, що він не все життя був кабінетним істориком, але також займався етнографічними експедиціями, під час яких досліджував народний фольклор, а також активно займався політичною

та громадською діяльністю. М. Костомаров ще з раннього етапу своєї творчої і наукової діяльності (1840 – 1842 рр.) займався етнографією та вже в ті роки дійшов висновків, що історію творять не окремі особи, а народні маси. Одним з найбільш авторитетних костомарознавців Юрій Анатолійович Пінчук (1937 – 2012 рр.) у своїй статті «Один з найважливіших принципів народознавчого кредо М. Костомаров», написаній у 1996 р. та перевиданій у 2012 р. у збірці «Вибрані студії з костомарознавства» наступним чином характеризує погляд М. Костомарова на зв'язок історії та етнографії: «На думку Миколи Костомарова, історія і етнографія повинні вивчатися одночасно і нероздільно одна від одної – розвиватися. Відтак історик повинен бути етнографом, а етнограф стає істориком, оскільки він етнограф. А об'єднує їх те, що їхнім науковим предметом є духовний бік народного життя. Етнографічний аспект наукової діяльності Миколи Костомарова, дослідження ним внутрішнього життя народу, його творчості, побуту, відіграло величезну роль не тільки в українському відродженні, але і у пробудженні національної свідомості інших слов'янських народів та в розвитку їхніх соціально-політичних переконань» [Пінчук, 2012, с. 167].

Також не слід забувати й про політичну та громадську діяльність Миколи Івановича, що також вплинуло на утворення його власної історіографічної концепції. Він неухильно дотримувався думки, що лише рівноправна федерація вільних народів, поєднаних спільним корінням, мовою, народними традиціями, звичками та релігією, та демократичний лад здатні привести волелюбних і творчих людей до процвітання та розвитку культури і науки. Головною перешкодою до розквіту добробуту М. Костомаров вважав такі пережитки минулого, як самодержавство, кріпосний устрій та становий лад. Саме ці погляди і спонукали М. Костомарова до утворення Кирило-Мефодіївського братства. Таких самих федеративних і демократичних поглядів дослідник дотримувався і під час наукових досліджень. Саме у переконанні М. Костомарова в тому, що рушієм історичних подій є народ, а не окремі особистості (хоча він і досліджував біографії окремих постатей, таких, як Богдан Хмельницький та Степан Разін), лежить основа його історіографічної концепції. Микола Іванович вважав, що в основі, як він зазначав, «південноруської народності» (тобто, предків сучасних українців) лежить тяга до народної демократії та рівності, прикладом чого стали такі його праці, як «Вече и вечевое устройство в древней Руси» та «Мысли о федеративном начале в древней Руси», хоча він і не заперечував наявності зачатків вічової демократії у північних представників східних слов'ян, яскравим прикладом чого стала його опублікована в 1863 р. праця «Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада (история Новгорода, Пскова и Вятки)».

М. Костомаров не сприймав імперську концепцію теорії офіційної народності, яку лаконічно сформулював граф Сергій Семенович Уваров (1786 – 1855 рр.) у вислові «православ'я, самодержавство, народність» та вважав, що московська історія, на відміну від руської, заснована на деспотизмі, примусі та на ролі окремого правителя і централізації управління. Він засуджував російську імперську історіографічну концепцію триєдиного народу та саме на прикладах різних систем управління, менталітету і етнографічних традицій доводив, що українці та росіяни є різними народами. Слід зауважити, що за часи його життя вже існували гіпотези про те, що росіяни взагалі не мають жодного відношення до слов'янських народів, а є

нащадками фіно-угорських племен або монгольських завойовників, але для самого М. Костомарова такі концепції здавалися занадто радикальними, і він їх не сприйняв. Але дослідник неухильно дотримувався думки, що українці і росіяни є принципово різними народами.

Квінтесенцією історіографічної концепції М. Костомарова є його опублікований в 1861 р. публіцистичний твір «Две русские народности», де науковець аналізує різницю між українським і російським народами у їхній ментальності та етнографічній традиції і доходить таких висновків:

1. Український та російський народи найпізніше з XII ст. мали схильність до різних форм державного управління. Якщо український народ завжди прагнув до демократичного ладу, яскравими прикладами чого спочатку стала вічова, а пізніше – козацька демократія, то Московщина завжди тяготила до авторитаризму, централізації державницького ладу та до підкорення волі однієї людини – правителя (князя, царя чи імператора). Притому М. Костомаров звернув увагу на те, що потяг до авторитарного ладу у московитів проявлявся ще задовго до початку монгольської експансії, тобто у XII ст. (тоді як Бату-хан підкорив Суздальщину лише у XIII ст.). Московити утворили такий державницький централізований лад, в якому самоініціатива навіть палкого прихильника існуючого ладу могла бути покарана. У них завжди виховували здатність «не висовуватися». Микола Іванович продемонстрував це на прикладі відносин царя Олексія Михайловича та московського патріарха Нікона: «а царь Алексѣй Михайловичъ не затруднился пожертвовать любимцемъ Никономъ, когда тотъ поднялъ слишкомъ независимо голову, защищая самобытность и достоинство правителя церкви» [Костомаров, 1861]. До речі, форма управління стала однією з причин, чому М. Костомаров у цьому публіцистичному творі вказував, що українці з їхньою традицією вічової та козацької демократії та поляки з традиціями сеймової демократії є значно ближчими і братніми народами, ніж московити.

2. Український та російський народи мали різні культурні та етнографічні традиції. М. Костомаров, який довгий час сам займався дослідженням фольклорної діяльності як українського, так і російського народів, дійшов висновків, що українці споконвіку були більш схильними до творчої діяльності, ніж росіяни, які мали значно убогішу фантазію. Наприклад, дослідник наголошував, що українці мали відчутний потяг до поезії.

3. Не обійшов дослідник і питання назви Русь. Він ретельно дослідив історію походження і розповсюдження цієї назви – і дійшов висновків, що це була самоназва предків саме українського народу: «Название Руси за нынѣшнимъ южно-рускимъ народомъ перешло и къ иностранцамъ, и всѣ стали называть Русью не всю федерацию Славянскихъ племенъ материка нынѣшней Россіи, сложившуюся съ прибытія Варяговъ-Руси подъ верховнымъ первенствомъ Кіева и не исчезнувшую, въ духовномъ сознаніи, даже и при самыхъ враждебныхъ обстоятельствахъ, поколебавшихъ ея внѣшнюю связь, а собственно югозападъ Россіи, населенный тѣмъ отдѣломъ Славянскаго племени, за которымъ теперь усвоивается название Южно-русскаго или Малороссійскаго. Это название такъ перешло съ послѣдующихъ временъ. Когда толчекъ, данный вторичнымъ влияемъ Литовскаго племени въ судьбу Славянскихъ народовъ всей западной части русскаго материка, соединилъ ихъ въ одно политическое тѣло и сообщилъ имъ новое соединительное прозвище –

Литва, это прозвище стало достояніемъ бѣлорусскаго края и бѣлорусской народности, а южнорусская осталась съ своимъ древнимъ привычнымъ названіемъ Руси» [Костомаров, 1861].

Слід зазначити, що М. Костомаров працював в парадигмі імперського світу, тому видатному історику доводилося рахуватися з тими труднощами, яка могла йому доставити тодішня царська цензура. Тому Микола Іванович був змушений рахуватися з можливою реакцією петербурзьких цензорів, щоб його праця взагалі мала можливість бути виданою. Цензурні перепони вплинули на термінологію українського історика: так, видатний український державний діяч, дипломат та історик Дмитро Іванович Дорошенко (1882 – 1951 рр.) у своїй передмові до україномовного видання «Двох руських народностей», яке було видано в 1920 р. в німецькому Лейпцигу (за тодішнім правописом – Лайпцигу), де діячі українського національно-визвольного руху опинилися в еміграції, наводить яскравий приклад підлаштовування під цензурні вимоги – зміна терміну «український» на «южнорусскій» («південноруський»). Дмитро Іванович також зазначає, що ця кон'юнктура термінологія не прижилася в українському середовищі, тому у виданні 1920 р. було повернуто більш правильну для українського національно-визвольного руху термінологію. Ось як Д. Дорошенко описував цей процес: «Певна річ, що, пишучи цю свою розвідку про “дві руські народности” або, краще сказати, про два окремих народи — український і московський, Костомаров мусів оглядатись і на російську цензуру, й на ті погляди, що глибоко закорінилися, і серед російської, й серед української публіки. Це відбилось, між иншим, і на його термінології: ось, наприклад, уживання ним назви “южнорусскій” у розумінні – “український”. Ця штучна назва, котру М. Костомаров спробував був зацепити в літературі, як знаємо, не прийнялася зовсім. Отже й ми в нашому виданні замінюємо її словом “український”, щоб не заводити зайвої плутанини» [Костомаров, 1920].

Також Д. Дорошенко вказував, що на представників українського національного руху праця М. Костомарова «Две русские народности» справила велике враження, через що вона була перекладена українською мовою та видана у Львові та в Тернополі, які на той момент входили до складу Австро-Угорської імперії, де відношення влади до українського руху було більш сприятливим, ніж у царській Росії (хоча віденський уряд і підтримував польський, а не український рух), через що там можна було публікувати ті праці, які б царська цензура навіть в найбільш ліберальні часи заборонила друкувати: «Розвідка Костомарова зробила свого часу велике враження. Не дурно бо Драгоманов називає її “азбукою українського націоналізму” для 60. і 70. років XIX. ст. В основних своїх рисах вона не перестаріла й досі, й багато де в чому думки Костомарова справдилися таки на наших очах у цілому ряді прикладів.

Вже незабаром потому, як появилася розвідка в “Основі”, її перекладено на українську мову у львівському журналі “Слово”, пізніше подав її в перекладі Ол. Барвінський у II. томі своєї “Руської Історичної Бібліотеки” (Тернопіль, 1886. р.), а ще пізніше цей самий переклад, виправлений і трохи перероблений, передруковано у збірнику українських писаннів Костомарова, в серії «Руська письменність», видаваній львівською «Просвітою», заходом Ю. Романчука» [Костомаров, 1920].

За рік до публікації твору «Две русские народности» у Миколи Костомарова відбулася наукова суперечка з придворним істориком та професором Московського

університету Михайлом Петровичем Погодіним (1800 – 1875 рр.). Цей історик стверджував, що московити нібито були нащадками південноруського населення, яке начебто було змушене тікати під час монгольської навали, тоді як українці – нащадками прийшлих з Карпат племен. Слід зауважити, що незважаючи на докорінні відмінності між історіографічними концепціями М. Погодіна і М. Костомарова, Микола Іванович завжди ставився з глибокою повагою до Михайла Петровича, адже той був його наставником, який свого часу читав лекції юному романтику.

Втім, непорозуміння між М. Костомаровим та М. Погодіним виникло не в площині вирішення проблеми етногенезу українського та російського народів, а на ґрунті походження Русі. Як вказує О. Гончар у своїй опублікованій в 2007 р. праці «М. І. Костомаров і М. П. Погодін: науковий диспут в епістолярному розділі», М. Погодін був переконаним норманістом, тоді як М. Костомаров розробив власну альтернативну теорію, згідно з якою варяги були представниками литовських племен: «Як відомо, основним предметом дискусії була т. зв. норманська теорія походження Русі, яку відстоював М. Погодін. Натомість М. Костомаров висунув альтернативну теорію щодо литовського (“жмудського”) походження Русі» [Гончар, 2007, с. 70].

Легендарний диспут відбувся 19 березня (1 квітня) 1860 р. в Санкт-Петербурзі. На диспуті була присутня студентська столична молодь. Матеріали цього диспуту пізніше були опубліковані в петербурзькому журналі «Современник» [Современник, 1860, с. 80]. Незважаючи на те, що сам Микола Іванович прагнув, щоб його диспут з Михайлом Петровичем мав суто науковий і дослідницький характер, в якому будуть використовуватися лише наукові аргументи, ця суперечка між двома авторитетними науковцями стала об’єктом багаточисельних політичних спекуляцій у петербурзькій пресі. Аргументи М. Костомарова під час диспуту для аудиторії виявилися куди більш переконливими, ніж аргументи М. Погодіна: Миколі Івановичу студенти аплодували, тоді як Михайла Петровича студенти освистали, оскільки той висловлював свої твердження без доказів, тоді як його опонент намагався підкріпити свої твердження тими чи іншими фактами. Після диспуту М. Погодін не раз безпідставно звинувачував М. Костомарова та студентство у змові, але більш цікавим є той факт, що і сам переможець не був задоволений результатами дискусії та вважав, що студентів привабила не стільки наукова аргументованість литовської теорії походження Русі, стільки його постать, досить популярна в стінах Санкт-Петербурзького університету та можливість поглузувати з Михайла Петровича. Більш того, сам Микола Іванович спочатку не хотів брати участь у диспуті, вважаючи, що це відволікає його від наукової роботи, і був змушений приймати участь через тиск. У той же час М. Костомаров вважав, що диспут спонукає молоде покоління до більшої участі в історичній науці. Микола Іванович пізніше часто згадував про той диспут та зауважував, що для переконливих доказів потрібно завжди спиратися на історичні джерела, попередньо ретельно їх проаналізувавши.

М. Костомаров завжди визнавав, що однією з причин, чому він завжди буде рішуче заперечувати норманську теорію, є його власна релігійність. Дослідник вважав, що підтримка норманської теорії для нього буде рівносильною приєднанням до католицької церкви, хоча він вважав, що церква не має права втручатися в

наукову дискусію [Гончар, 2007, с. 73]. Втім, науковець не наполягав на правильності своєї версії. М. Костомаров допускав, що вірною може бути й інша наукова теорія походження Русі, а його литовська теорія є лише однією з безлічі інших теорій, до того ж і не найкращою та малодослідженою.

Після завершення наукового диспуту М Костомаров, який був незадоволений тим фактом, що студенти здебільшого просто глузували з М. Погодіна та просто підтримували його як популярну постать, насправді незважаючи на їхні аргументи, вирішив провести зустріч зі студентською молоддю та дізнатися причини їхньої поведінки на диспуті. О. Гончар у праці «М.І. Костомаров і М.П. Погодін: науковий диспут в епістолярному розділі» зазначила, що дослідник дійшов до висновків, що студентство здебільшого протестувало проти примусового насадження норманської теорії: «Як вияснилося, вони не мали нічого проти самого Погодіна, а лише не хотіли сприймати його аргументацію. Костомарова підтримали не як професора, а лише тому (“как они говорят...”), що його “теория кажется им более евристичною, чем норманская”» [Гончар, 2007, с. 71].

Впродовж наступних років Микола Іванович продовжував ретельно аналізувати поведінку М. Погодіна та молодого петербурзького студентства під час наукового диспуту. Він дійшов двох головних висновків: першим висновком, зробленим науковцем, було масове несприйняття норманської теорії петербурзькою інтелігенцією, зокрема студентством, яке охопило масове захоплення альтернативними ненорманськими теоріями походження Русі. У студентів та ліберальної інтелігенції викликало несприйняття наполегливого повторення М. Погодіним основних постулатів норманської теорії без жодних доказів. Тому той так і не зміг переконати слухачів у своїй правоті.

Але значно важливішою для М. Костомарова виявилася інша, більш глибинна причина незадоволення студентства норманською теорією та таким консервативним представником російського наукового суспільства, як М. Погодін. На думку Миколи Івановича, петербурзьке освічене суспільство, зокрема студенти, не сприймали те, що їм з покоління в покоління примусово насаджували силою, зокрема норманську теорію. Саме тому молодь сприйняла альтернативні теорії походження давньоруської держави, зокрема литовську, як свіжий ковток повітря у науковому дискурсі. Втім, М. Костомаров завжди в наступні роки дотримувався неухильної думки, що його дискусія з М. Погодіним є лише початком багаторічної кропіткої наукової праці присвяченої дослідженню руського, норманського та литовського світів, зокрема історичних джерел, що дозволило б заперечити норманську теорію та підтвердити одну з альтернативних наукових теорій походження давньоруської держави.

Незважаючи на те, що М. Костомаров завжди виступав за суто науково-дослідницький характер свого диспуту з М. Погодіним, петербурзька преса, яка підтримувала норманську теорію, а, відповідно, і старого норманіста та державника, почала цькувати українського історика. Особливо відзначився петербурзький журнал «Іскра», який звинуватив М. Костомарова в недолугості та вигадці своєї теорії з голови. На думку авторів таких статей, науковець на бачив правди. Микола Іванович був в розпачі від такого розвитку подій, адже ця активна дискусія серйозно відволікала його від активної наукової праці. До того ж дослідник небезпідставно

побоювався, що керівництво Петербурзького університету може вигнати його з навчального закладу за його погляди, отримавши зручну нагоду.

Незважаючи на те, що М. Костомаров в часи свого зрілого періоду (1850 – 1880-і рр.) був змушений звертати увагу на царську цензуру, особливо після Емського указу 1876 р. та початку контрреформ імператора Олександра III (1845 – 1894 рр.), він продовжував дотримуватися думки про відмінний характер українського та російського народів. М. Костомаров продовжував вважати українську та російську мови двома різними мовами, тому на початку 1882 р. в журналі «Вісник Європи» він опублікував свою працю «Задачі українофільства». В ній Микола Іванович доводив, що як український та російський народи є двома окремими народами, так і українська є не діалектом російської мови, а окремою та самобутньою мовою [Вівсяна, 2018, с. 275]. В той же час історик визнавав, що в XVIII ст. ця мова стала селянською (мужицькою), оскільки українське дворянство й інтелігенція були інкорпоровані до російського імперського простору [Костомаров, 1882].

Висновки. Історіографічна концепція М. Костомарова відіграла здійснила значний внесок у становлення національної парадигми української історії. Пізніше його науковим здобутком користувалися наступні покоління українських істориків, найбільш яскравими з яких стали Володимир Боніфатійович Антонович (1834 – 1908 рр.), Михайло Петрович Драгоманов (1841 – 1895 рр.) та Михайло Сергійович Грушевський (1866 – 1934 рр.). Микола Іванович став одним з перших українських істориків, які продемонстрували, що головним рушієм історії є народ, а не окремі постаті, що стало однією з причин, чому він виступав за демократичні перетворення. Попри те, що Микола Іванович працював за умов репресивного самодержавницького режиму, йому вдалося створити власну історіографічну концепцію.

Список використаних джерел та літератури

- Вівсяна, І. А., 2018. *Ідея соборності у суспільно-політичних поглядах М. І. Костомарова*, Кропивницький.
- Гончар, О., 2017. *Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи*, Київ.
- Гончар, О., 2007. *М. І. Костомаров і М. П. Погодін: науковий диспут в епістолярному розділі*, Київ.
- Костомаров, М., 1861. *Две русские народности*, Санкт-Петербург.
- Костомаров, М., 1882. *Задачи украинофильства*, Санкт-Петербург.
- Костомаров, М., 1920. *Дві руські народности. Переклав Олександр Кониський, з переднім словом Дмитра Дорошенка*, Київ-Лайпціг.
- Пінчук, Ю., 2012. *Вибрані студії з костомарознавства*, Київ.
- Яценко М., 1994. *М. І. Костомаров – фольклорист і літературознавець*, Київ.
- Современник, 1860. Санкт-Петербург.

References

- Honchar, O., 2007. *M. I. Kostomarov i M. P. Pogodin: naukovyi dysput v epistoliarnomu rozdili* [M. I. Kostomarov and M. P. Pogodin: a scientific dispute in the epistolary section], Kyiv. [in Ukrainian].
- Honchar, O., 2017. *Mykola Kostomarov: postat istoryka na tli epokhy* [Mykola Kostomarov: the Figure of the Historian Against the Background of the Epoch], Kyiv. [in Ukrainian].
- Kostomarov, M., 1861. *Dve russkye narodnosti* [Two Russian nationalities], St. Petersburg. [in Russian].
- Kostomarov M., 1882. *Zadachy ukraynofylstva* [The challenges of Ukrainianophilism], Sankt-Peterburh. [in Russian].

Kostomarov M., 1920. *Dvi ruski narodnosti*, [Two Russian nationalities]. Pereklav Oleksander Konyskyi, z przednim slovom Dmytra Doroshenka, Kyiv-Laipstsig. [in Ukrainian].

Pinchuk Y., 2012. *Vybrani studii z kostomarovnavstva* [Selected studies in costomarology], Kyiv. [in Ukrainian].

Sovremennyk, 1860. St. Petersburg. [in Russian].

Vivsiana, I. A., 2018. *Ideia sobornosti u suspilno-politychnykh pohliadakh M. I. Kostomarov* [The Idea of Unity in the socio-political views of M. I. Kostomarov], Kropyvnytskyi. [in Ukrainian].

Yatsenko, M., 1994. *M. I. Kostomarov – folkloryst i literaturoznavets* [M. I. Kostomarov – folklorist and literary critic], Kyiv. [in Ukrainian].

MYKOLA KOSTOMAROV'S STRUGGLE AGAINST THE IMPERIAL CONCEPT OF THE SLAVIC HISTORY OF MOSCOVIA

Dmytro Lahuta

Postgraduate Student,

Drahomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. This article is devoted to the struggle of the prominent Ukrainian historian and ethnographer Mykola Ivanovych Kostomarov (1817 – 1885), who in the second half of the XIX century was at the origins of Ukrainian historiographical science and Ukrainian ethnology and ethnography, with the traditional imperial concept of the Slavic history of Muscovy, the founder of which was Nikolai Mikhailovich Karamzin (1766 – 1826), who during the first quarter of the XIX century was the court historiographer of the Russian Emperor Alexander I. During the period of Kostomarov's life in the second half of the nineteenth century, the main historians of the Russian Empire who actively promoted the postulates of the imperial concept of the Slavic history of Muscovy were Sergei Mikhailovich Solovyov (1820 – 1879) and Mikhail Petrovich Pogodin (1800 – 1875). The latter became Kostomarov's main opponent among scholars: it was with him that he had the most heated scientific disputes. One of the main reasons for Mykola Ivanovych Kostomarov's struggle against the postulates of the official imperial concept of the history of Muscovy and the history of Ukraine was his character: the researcher was naturally inclined to idealism and romanticism in his personal life, as well as in his scientific and political activities. The main work that Mykola Ivanovych Kostomarov created to combat the postulates of the imperial concept was his article "Two Russian Nationalities", written in 1861. In it, the Ukrainian researcher outlined his view of the historical processes that took place both in the so-called "Great Russian State" and on the territory of modern Ukraine. The views of Mykola Ivanovych Kostomarov on the course of "Great Russian" history have aroused considerable interest and heated debate among researchers of subsequent generations. This article also contains a small excursion into the biography of the outstanding historian.

Key words: M. Kostomarov, Pogodin, romanticism, Moscovia, Russia, Ukraine, history.